

Michał Podrazik

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: 0000-0003-1433-6464

WIELKI KRÓL W BITWIE POD KUNAKSĄ (401 R. PRZED CHR.) W ŚWIELE ŹRÓDEŁ KLASYCZNYCH

Wstęp

W 401 r. przed Chr. Wielki Król Artakserkses II (404-359 r. przed Chr.), władca imperium Achemenidów, stanął w obliczu poważnego niebezpieczeństwa. Wystąpił przeciw niemu jego młodszy brat Cyrus, w historiografii znany jako Cyrus Młodszy, sprawujący naczelną władzę (staroir. **kārana*-, gr. *κάραρος*) w Anatolii, który wraz ze zgromadzoną armią wyruszył stamtąd i wkroczył do Babilonii¹. Późnym latem lub wczesną jesienią 401 r. przed Chr. siły zebrane przez Artakserksesa wyszły naprzeciw Cyrusowi i jego wojskom i pokonały go w bitwie pod Kunaksą, nieopodal Babilonu². Celem niniejszego artykułu jest analiza poszczególnych zagadnień odnoszących się do Wielkiego Króla i towarzyszących mu sił w tej bitwie na podstawie źródeł klasycznych.

Informacji o starciu pod Kunaksą dostarczają przede wszystkim autorzy greccy, w tym dwóch, którzy uczestniczyli w nim osobiście. Pierwszym, w układzie chronologicznym, jest Ktezjasz z Knidos (ok. 440-380 r. przed Chr.), nadworny lekarz Artakserksesa i autor m.in. dzieła zatytułowanego *Persika*, obecnie zachowanego

¹ Ogólnie na temat wyprawy Cyrusa przeciw Artakserksesowi, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. J.W.I. Lee, *Cyrus the Younger and Artaxerxes II, 401 BC: An Achaemenid Civil War Reconsidered*, [w:] *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East. In the Crucible of Empire*, red. J.J. Collins, J.G. Manning, Leiden-Boston 2016, s. 103-121; M. Podrazik, *Rebellions against the Great King in the Achaemenid Empire: Some Remarks*, „Anabasis. Studia Classica et Orientalia” 2017, 8, s. 278-286; *idem*, *Cyrus Młodszy, Tissafernes i miasta jońskie, 403-402 r. przed Chr.*, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis” 2019, 4, s. 6-20; J. Rop, *The Outbreak of the Rebellion of Cyrus the Younger*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2019, 59, s. 57-85; P. Głogowski, *Cyrus the Younger and his Persians: The Dynamics of Power*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2020, 60, s. 165-191; M. Podrazik, *Lojalność i zdrada dowódców oraz dostojników w imperium Achemenidów za panowania Wielkiego Króla Artakserksesa II*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, 12, s. 38-43, 50-51; *The Landmark Xenophon's Anabasis. A New Translation by David Thomas with Maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index*, red. S. Brennan, D. Thomas, New York 2021, *passim*; S. Brennan, *Xenophon's Anabasis: A Socratic History*, Edinburgh 2022, *passim*.

² O bitwie pod Kunaksą wraz z odniesieniami do dalszej literatury zob. D. Thomas, *Appendix L: The Battle of Cunaxa*, [w:] *The Landmark Xenophon's...*, s. 359-365; S. Brennan, *op. cit.*, s. 65-66; M. Podrazik, *Some Remarks on the Battle of Cunaxa (401 BC)*, „Res Historica” 2022, 53, s. 25-44; *idem*, *Xenophon on the Achaemenid gerrhophoroi*, „Anabasis. Studia Classica et Orientalia” 2022, 11, s. 39-59; *idem*, *The King's Horsemen in the Battle of Cunaxa*, „Mnemosyne” 2023, 76 (5), s. 749-768.

jedynie fragmentarycznie, głównie w postaci wyciągu zawartego w *Bibliothēkē* Focjusza (IX w. po Chr.). Drugi to Ksenofont z Aten (ok. 430-353 r. przed Chr.), jeden z niemal 13 tys. Greków walczących po stronie Cyrusa, autor m.in. *Anabasis*, głównego źródła danych o wyprawie Cyrusa przeciw Artakserksesowi i bitwie pod Kunaksą³. Wartościowych informacji dostarczają również dzieła późniejszych autorów. Wśród nich *Bibliothēkē historikē* Diodora Sycylijskiego (ok. 80-20 r. przed Chr.), czerpiącego m.in. z niezachowanych obecnie *Historiai* Efora z Kyme (ok. 400/390-330 r. przed Chr.). *Historiae Philippicae* Pompejusza Trogusa (I w. przed Chr./I w. po Chr.), zachowane w postaci wyciągu sporządzonego przez Justynusa (II/III w. po Chr.) pt. *Epitoma Historiarum Philippicarum*. Artokserksēs Plutarcha z Cheronei (ok. 50-120 r. po Chr.), czerpiącego m.in. ze wspomnianych wyżej *Persika* Ktezjasza, tudzież *Persika* Deinona z Kolofonu (fl. ok. 360-330 r. przed Chr.), także znanych obecnie jedynie fragmentarycznie⁴. Ponadto, cenne dane, odnoszące się w ogóle do achemenidzkiego Wielkiego Króla i jego wojsk, pochodzą od Herodota (ok. 485-425 r. przed Chr.), Herakleidesa z Kyme (fl. ok. 350 r. przed Chr.), Kurcjusza Rufusa (I w. przed/I w. po Chr.), Flawiusza Arriana (ok. 95-175 r. po Chr.), tudzież Pauzaniasa (ok. 110-180 r. po Chr.). O konfrontacji pod Kunaksą nie informuje żadne źródło achemenidzkie.

Zasadniczym problemem w badaniach dotyczących Wielkiego Króla i jego wojsk w bitwie pod Kunaksą, jak i w badaniach nad tą bitwą w ogóle, jest fakt, iż przekazy źródłowe koncentrują się głównie na Grekach z armii Cyrusa, a co za tym idzie na tym odcinku frontu, na którym oni walczyli, czyli na prawej flance sił młodszego brata

³ Szerzej na temat wskazanych dzieł Ktezjasza i Ksenofonta, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. J. Dillery, *Introduction*, [w:] Xenophon, *Anabasis*, trans. by C.L. Brownson, revised by J. Dillery, Cambridge, Massachusetts-London 2001, s. 1-37; J.W.I. Lee, *Cyrus the Younger...*, s. 104-105; M. Podrazik, *Cyrus Młodszy i Hellenowie. Irańsko-greckie relacje polityczno-militarne w latach 408-404 przed Chr.*, Oświęcim 2018, s. 11-14, 16-19; B. Proc, *Wstęp*, [w:] Plutarch z Cheronei, *Żywot Artakserksesa*, wstęp, tekst grecki, przekł., komentarz B. Proc, Lublin 2019, zwłaszcza s. 12-13, 15-16; S. Brennan, *Introduction*, [w:] *The Landmark Xenophon's...*, s. xiii-xlix; D. Thomas, *Appendix W: Brief Biographies of Selected Characters in Anabasis*, [w:] *Landmark Xenophon's...*, s. 459-460; *idem*, *Appendix M: Other Ancient Sources on the Ten Thousand*, [w:] *The Landmark Xenophon's...*, s. 366; S. Brennan, *op. cit.*, *passim*.

⁴ Więcej o wskazanych dziełach Diodora, Justynusa i Plutarcha, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. R. Develin, *Introduction*, [w:] Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, trans. by J.C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta 1994, s. 1-10; O. Lendle, *Kommentar Xenophons Anabasis (Bücher 1-7)*, Darmstadt 1995, s. 12, 249; J. Dillery, *op. cit.*, s. 7-8; G. Cawkwell, *When, How and Why did Xenophon Write the Anabasis*, [w:] *The Long March: Xenophon and the Ten Thousand*, red. R. Lane Fox, New Haven-London 2004, s. 50, 60-62; P.J. Stylianou, *One Anabasis or Two?* [w:] *The Long March: Xenophon...*, s. 68-96; J.W.I. Lee, *A Greek Army on the March. Soldiers and Survival in Xenophon's Anabasis*, Cambridge 2007, s. 70 przyp. 171; *idem*, *Cyrus the Younger...*, s. 104; P. Głogowski, *Wyprawa Cyrusa I odwrót dziesięciu tysięcy w przekazie Diodora (14.19-31; 37.1-4): przekład i komentarz*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2018, 28 (1), zwłaszcza s. 8-10; M. Podrazik, *Cyrus Młodszy i Hellenowie...*, s. 19-24; B. Proc, *Wstęp*, zwłaszcza s. 11-13, 15-21; D. Thomas, *Appendix M...*, s. 366-374; S. Brennan, *op. cit.*, s. 65 przyp. 59, 151-156.

monarchy⁵. Informacje mówiące o pozycji bitewnej Artakserksesa, jego uzbrojeniu, wojskach będących przy nim, jak i wydarzeniach rozgrywających się na tym odcinku frontu, na którym on i towarzyszące mu wojska się znajdowali, są rozproszone i fragmentaryczne. Głównie na tych właśnie zagadnieniach skupia się niniejszy artykuł.

Pozycja bitewna i uzbrojenie Wielkiego Króla

Dane źródłowe są zgodne co do tego, że Artakserkses w bitwie pod Kunaksą zajmował pozycję w centrum swojej armii. Wyrażnie stwierdza to Ksenofont informując przy tym, że wszyscy dowódcy perscy przystępują do walki w centrum swoich wojsk, ponieważ uważają tę pozycję za najbezpieczniejszą, mając swe oddziały po obu stronach, a także za najdogodniejszą do wydawania rozkazów⁶. Do tej relacji Ksenofonta odwołuje się Arrian, gdy pisze o pozycji Wielkiego Króla Dariusza III (336-330 r. przed Chr.) w centrum jego armii w bitwie pod Issos (333 r. przed Chr.), dodając przy tym, iż była to pozycja zajmowana przez perskich monarchów zgodnie z ich zwyczajem⁷. Także Cyrus Młodszy, pretendujący do królewskiego tronu, stacjonował pod Kunaksą w centrum swoich wojsk⁸. Obaj bracia, Artakserkses i Cyrus, przystąpili więc do tej bitwy, zajmując w swoich armiach pozycję odpowiadającą perskiemu zwyczajowi wojskowemu.

Przekazy podają, że Artakserkses walczył pod Kunaksą jako kawalerzysta⁹. W takiej samej pozycji bitewnej przystąpił do tej konfrontacji Cyrus¹⁰. Warto przy tym zauważyć, że starcie pod Kunaksą jest pierwszym starciem z bezpośrednim udziałem achemenidzkiego Wielkiego Króla, w którym źródła wyraźnie określają jego pozycję bitewną. Podobna sytuacja, tzn. taka, w której pozycja bitewna achemenidzkiego monarchy została wyraźnie określona przez źródła, występuje dopiero w przypadku bitew pod Issos (333 r. przed Chr.) i pod Gaugamelą (331 r. przed Chr.) z udziałem Dariusza III. W odróżnieniu jednak od Artakserksesa Dariusz przystępował do tych bitew nie wierzchem, lecz na rydwanie¹¹.

⁵ Zob. M. Podrazik, *Some Remarks...*, s. 26-27 (wraz z odniesieniami do dalszej literatury); również niniejszy artykuł dalej.

⁶ Xen. *Anab.* 1.8.22-23, zob. również 1.8.12-13; także Diod. 14.22.7.

⁷ Arr. *Anab.* 2.8.11; zob. także Plb. 12.18.9 oraz 12.22.2-3 (w obu przypadkach za Kallistenesem).

⁸ Xen. *Anab.* 1.8.6, zob. również 1.8.22; Diod. 14.22.6, 14.23.5.

⁹ Plut. *Art.* 11.1-2 (= Ktes. *Pers.* F20), 10.1-3 (= *BNJ* 690 F17); zob. również Xen. *Anab.* 1.8.25-27.

¹⁰ Xen. *Anab.* 1.8.3, 1.8.6-7, 1.8.21, 1.8.24-27; Plut. *Art.* 9.1 (= Ktes. *Pers.* F19), 11.1-8 (= Ktes. *Pers.* F20).

¹¹ Pozycja Dariusza w bitwie pod Issos: Diod. 17.34.3-4, 17.34.6-7; Curt. 3.11.7-9, 3.11.11, 4.1.1; Arr. *Anab.* 2.11.4-6, 2.12.5; zob. również Plut. *Alex.* 20.5, 21.1. Pozycja Dariusza w bitwie pod Gaugamelą: Diod. 17.60.2; Curt. 4.14.9, 4.14.26, 4.15.24, 4.15.28-30, 4.15.32-33; Plut. *Alex.* 33.3, 33.5; zob. również Arr. *Anab.* 3.15.5. Zob. także M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004, s. 316-319 wraz z il. 4.8-10 (tzw. Mozaika Aleksandra i ukazany na niej Dariusz).

Informując o broni ofensywnej Artakserksesa w starciu pod Kunaksą, przekazy podają nieco odmienne dane. Wydaje się jednak, iż można je ze sobą pogodzić. Otóż, we fragmencie Plutarcha z jego dzieła *Artokserksēs*, zaczerpniętym z Ktezasza, jest mowa o tym, że w toku walki Wielki Król rzucił w przeciwnika włócznię (δόρυ)¹², natomiast w innym fragmencie z tego samego dzieła, bazującym na Deinonie, znajduje się informacja, iż monarcha rzucił oszczepem (ἀκόντιον)¹³. Rodzajem oszczepu stosowanym wówczas przez irańskich jeźdźców był oszczep znany z grecka jako παλτόν, będący orężem krótszym od włóczni (δόρυ), a dłuższym od oszczepu zwykłego (ἀκόντιον). Wykonywano go z twardego drewna dereniowego, nadawał się on zarówno do miotania, jak i do walki wręcz, w tym drugim przypadku pełniąc funkcję włóczni. Wydaje się zatem, że obie przywołane informacje, czyli tę po chodzącą od Ktezasza i tę od Deinona, można uznać za częściowo słuszne i pogodzić je ze sobą, przyjmując, iż w obu przypadkach chodzi o oszczep typu παλτόν, będący bronią niejako pośrednią pomiędzy włócznią a oszczepem zwykłym. Jako oręż dobrze nadający się do walki wierzchem, Ksenofont rekomenduje go kawalerzystom greckim, jak można sądzić właśnie pod wpływem irańskich tradycji militarnych, z którymi miał okazję zetknąć się w czasie swego pobytu na terenie imperium Achemenidów. Zaleca Ksenofont, aby zamiast włóczni (δόρυ), stosować dwa oszczepy typu παλτόν (plur. παλτὰ), z których jeden może być użyty do rzutu, a drugi do walki w zwarciu¹⁴. Na używanie oszczepów typu παλτόν przez irańskich jeźdźców w bitwie pod Kunaksą wyraźnie wskazuje Diodor, gdy pisze o starciu między konnymi Artakserksesa i Cyrusa na centralnym odcinku frontu¹⁵. Zgodnie z informacjami Ksenofonta, Cyrus Młodszy walczył, używając dwóch oszczepów typu παλτόν¹⁶. Prawdopodobne w związku z tym, że również Artakserkses walczył z wykorzystaniem dwóch παλτὰ.

Przekazy są zgodne co do tego, że Wielki Król pod Kunaksą miał na sobie pancerz (θώραξ)¹⁷. W toku walk toczących się na centralnym odcinku frontu doszło do bezpośredniego starcia między nim a Cyrusem¹⁸. Obaj bracia, jak wspomniano, walczyli wierzchem. Oszczep typu παλτόν rzucony przez Cyrusa trafił Artakserksesa, przebijając

¹² Plut. *Art.* 11.1 (= Ktes. *Pers.* F20); zob. także B. Proc, *Komentarz*, [w:] Plutarch z Cheronei, *Żywot Artakserksesa*, wstęp, tekst grecki, przekł., komentarz B. Proc, Lublin 2019.

¹³ Plut. *Art.* 10.2 (= *BNJ* 690 F17).

¹⁴ Xen. *Peri hipp.* 12.12. Generalnie na temat oszczepu typu παλτόν, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. M. Podrazik, *The King's Horsemen...*, s. 753-754, 768.

¹⁵ Diod. 14.23.2.

¹⁶ Xen. *Anab.* 1.5.15, 1.8.3.

¹⁷ Xen. *Anab.* 1.8.26 (= Ktes. *Pers.* F21); Plut. *Art.* 11.1-2 (= Ktes. *Pers.* F20); zob. także B. Proc, *Komentarz*, s. 292-293.

¹⁸ Zob. Xen. *Anab.* 1.8.24-25, 1.8.26-27 (= Ktes. *Pers.* F21); Plut. *Art.* 11.1-2 (= Ktes. *Pers.* F20); również Ktes. *Pers.* F16 (64); Diod. 14.23.5-6; Just. 5.11.8; Oros. 2.18.2; por. Plut. *Art.* 10.1-3 (= *BNJ* 690 F17).

jego pancerz i raniąc go w obrębie klatki piersiowej (στέρνον u Ksenofonta, στήθος u Plutarcha), na głębokość dwóch palców¹⁹. Można sądzić, że monarcha miał na sobie albo pancerz wykonany ze zbrojników [w typie zbroi łuskowej, bądź płytkowej (lamelkowej)], albo pancerz lniany (λίνοθώραξ), skoro został on przebity w wyniku uderzenia Cyrusa²⁰. O pancerzu z żelaznych zbrojników, przypominającym rybie łuski, stosowanym m.in. przez perskich i medyjskich jeźdźców podczas wyprawy Kserksesa I (486-465 r. przed Chr.) przeciw Grecji europejskiej, wspomina Herodot²¹. W Persepolis znalezione zostały liczne żelazne i brązowe płytki, pełniące najprawdopodobniej właśnie funkcję zbrojników²². Typ pancerza płytkowego został poświadczony wśród jeźdźców Dariusza III w bitwach pod Issos i pod Gaugamleą²³. Pancerze zbrojnikowe były więc stosowane w imperium Achemenidów, podobnie jak pancerze lniane²⁴. I jeden, i drugi typ nie był w pełni szczelny, powodując, że mógł zostać spenetrowany przez grot. O ile zapewniał stosunkowo dobrą ochronę przed uderzeniami siecznymi, o tyle był bardziej narażony na ciosy kłute, jak w przypadku tego zadanego Artakserksesowi przez Cyrusa pod Kunaksą.

Zanim jeszcze doszło do bezpośredniej konfrontacji między Wielkim Królem a Cyrusem, ten ostatni stał się z Artagersesem, stojącym na czele konnej gwardii przybocznej monarchy²⁵. W starciu tym Cyrus otrzymał od Artagersesa cios oszczepem,

¹⁹ Xen. *Anab.* 1.8.26 (= Ktes. *Pers.* F21); Plut. *Art.* 11.2 (= Ktes. *Pers.* F20); zob. również Ktes. *Pers.* F16 (64); Diod. 14.23.6. Por. Plut. *Art.* 10.1-3 (= BNJ 690 F17). Zob. także B. Proc, *Komentarz*, s. 306-307.

²⁰ Zob. R.S. Wójcikowski, *Konnica irańska w okresie późno achemenidzkim*, [w:] *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, red. E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2010, s. 126.

²¹ Hdt. 7.61, 7.62, 7.84, 7.86, 9.22, zob. również 1.135.

²² Odnośnie do używania pancerzy zbrojnikowych w imperium Achemenidów, zob. E.F. Schmidt, *Persepolis II: Contents of the Treasury and Other Discoveries*, Chicago 1957, s. 97-98, 100, wraz z Pl. 77; S. Bittner, *Tracht und Bewaffnung des persischen Heeres zur Zeit der Achämeniden*, München 1987, s. 217-218; D. Head, *The Achaemenid Persian Army*, Stockport 1992, s. 27, 30, 31, 35, 68-69, 70, 71; M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, s. 85-86, 147; C. Tuplin, *All the King's Horse: in Search of Achaemenid Persian Cavalry*, [w:] *New Perspectives on Ancient Warfare*, red. G.G. Fagan, M. Trundle, Leiden-Boston 2010, s. 156, 157, 164-165, 166-168, 169, 178; R.S. Wójcikowski, *Konnica irańska...*, s. 125-126; M.J. Olbrycht, *Konnica Wielkiego Króla. Uwagi na temat taktyki jazdy irańskiej w epoce Achemenidów*, [w:] *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, red. R. Kulesza, M. Stępień, E. Szabat, M. Daszuta, Warszawa 2013, s. 51 przyp. 4, 53-54; R.S. Wójcikowski, *Kawaleria perska w okresie wczesnosasanidzkim. Aspekty społeczne i militarne*, t. 1: *Konnica w Iranie przed Sasanidami, Kampanie sasanidzkie*, Oświęcim 2014, s. 109, 110, 112; S. Manning, *Armed Force in the Teispid-Achaemenid Empire. Past Approaches, Future Prospects*, Stuttgart 2021, s. 206-207, 230, 234, 237, 238, 240, 241, 250-251, 293, 296.

²³ Zob. M.J. Olbrycht, *Konnica Wielkiego Króla...*, s. 53-54.

²⁴ Odnośnie do używania pancerzy lnianych w imperium Achemenidów zob.: Hdt. 7.63; Xen. *Anab.* 4.7.14; Xen. *Kyr.* 6.4.2; także D. Head, *op. cit.*, s. 27, 31, 34, 36, 51, 68, 69, 71; M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, s. 86; R.S. Wójcikowski, *Konnica irańska...*, s. 125, 126; *idem*, *Kawaleria perska...*, s. 110; S. Manning, *op. cit.*, s. 251.

²⁵ Na temat Artagersesa i dowodzonego przez niego oddziału konnych pod Kunaksą, zob. M. Podrazik, *The King's Horsemen...*, s. 752-759, 762, 768.

najprawdopodobniej typu παλτών, jego pancerz odparł jednak to uderzenie, chroniąc go przed doznaniem rany²⁶. Można z tego wnioskować, że Cyrus miał na sobie zbroję torsową w typie stosowanym przez greckich hoplitów²⁷, bardziej szczelną i odporną od pancerza, który nosił Artakserkses. O greckich pancerzach stosowanych przez elitarny oddział konnicy Cyrusa w bitwie pod Kunaksą wyraźnie informuje Diodor²⁸. Wiadomo, że w latach poprzedzających tę bitwę, przebywając i sprawując władzę w Anatolii, Cyrus utrzymywał dość intensywne relacje z Grekami²⁹, co mogło przełożyć się na zaadaptowanie przez niego i towarzyszących mu konnych pod Kunaksą tego elementu uzbrojenia, czyli zbroi torsowej w typie używanym przez greckich hoplitów.

Zgodnie z relacją Ktezjasza, przywołaną przez Plutarcha, żołnierze Artakserksesa pod Kunaksą mieli na sobie białe (λευκός) ἐπιθωρακίδια³⁰. Grecki termin ἐπιθωρακίδιον (plur. ἐπιθωρακίδια) może być tłumaczony jako chiton, względnie kaftan (w kontekście irańskim), nałożony na θώραξ³¹, czyli na pancerz. O chitonie/kaftanie nakładanym na pancerz wśród perskich jeźdźców pisze Herodot w kontekście wyprawy Kserksesa I przeciw Grecji europejskiej³². Ksenofont informuje, że konni dowodzeni przez Tissafarnesa pod Kunaksą, znajdujący się na lewym skrzydle sił królewskich, naprzeciw Greków z armii Cyrusa, mieli na sobie λευκοθώρακες³³, co w dosłownym tłumaczeniu znaczyłoby białe pancerze. W obu przypadkach, czyli w relacji Ktezjasza (przywołanej przez Plutarcha) i Ksenofonta, mowa najprawdopodobniej o tym samym, czyli o pancerzach z nałożonymi na nie białymi chitonami/kaftanami. Żołnierze Cyrusa pod Kunaksą nosili z kolei ἐπιθωρακίδια φοινικᾶ³⁴, co należałoby rozumieć jako pancerze z nałożonymi na nie chitonami/kaftanami w kolorze karmazynu (φοῖνιξ). Można zatem wnioskować, że wojska obu braci pod Kunaksą różniły się kolorami noszonych przez nich chitonów/kaftanów – białym w przypadku Artakserksesa, karmazynowym w przypadku Cyrusa³⁵.

²⁶ Plut. *Art.* 9.3 (= Ktes. *Pers.* F19).

²⁷ Co do używania zbroi torsowych w obrębie imperium Achemenidów, zob. M.J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, s. 86, 87; R.S. Wójcikowski, *Konnica irańska...*, s. 126; *idem*, *Kawaleria perska...*, s. 111-112.

²⁸ Diod. 14.22.6: θώρακες ἔχοντες [...] Ἑλληνικάς; zob. również Xen. *Anab.* 1.8.6-7 oraz 1.8.3.

²⁹ Na temat relacji między Cyrusem Młodszym i Grekami przed bitwą pod Kunaksą, zob. M. Podrazik, *Cyrus Młodszy i Hellenowie...*, *passim*.

³⁰ Plut. *Art.* 11.6 (= Ktes. *Pers.* F20).

³¹ Zob. H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, compiled by H.G. Liddell and R. Scott revised and augmented throughout by Sir H.S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars, with a revised supplement, Oxford 1996, s. 635 s.v. ἐπιθωρακίδιον.

³² Hdt. 9.20-22, zob. również 7.84 wraz z 7.61.

³³ Xen. *Anab.* 1.8.9.

³⁴ Plut. *Art.* 11.6 (= Ktes. *Pers.* F20); zob. również Xen. *Anab.* 1.2.16.

³⁵ Zob. N. Sekunda, *The Persian Army 560-330 BC*, London 1992, s. 10, który sugeruje, że biały kolor w przypadku Artakserksesa i jego wojsk mógł mieć podłoże sakralne.

Sam Artakserkses najprawdopodobniej miał na swym pancerzu chiton/kaftan w kolorze purpury (gr. πορφύρα, łac. *purpura*), przetykany na środku białym pionowym pasem. Stanowił on bowiem jeden z atrybutów Wielkiego Króla i był jemu przynależny³⁶. Innym atrybutem Wielkiego Króla było charakterystyczne nakrycie głowy znane z grecka jako τιάρα ὀρθή, czyli tiara noszona w pionie, dozwolona jedynie dla monarchy³⁷. Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że Artakserkses miał na sobie takie właśnie nakrycie głowy pod Kunaksą³⁸. Zgodnie z relacją Ksenofonta, idącego za Ktezjaszem, po ataku na centrum sił królewskich Cyrus dostrzegł Artakserksesa³⁹, co sugeruje, że ten wyróżniał się spośród pozostałych uczestników starcia. Do elementów wyróżniających monarchę należały, jak można sądzić, właśnie wspomniany chiton/kaftan w kolorze purpurowym z białym pasem pośrodku, tudzież nakrycie głowy w postaci pionowej tiary.

Wojska przy Wielkim Królu

Informacji na temat wojsk znajdujących się przy Wielkim Królu w bitwie pod Kunaksą jest stosunkowo niewiele, mimo to jednak można pokusić się o pewne spostrzeżenia. Z pewnością stacjonował przy nim oddział stanowiący jego konną gwardię przyboczną. Tworzyli go Kadusiowie, a na jego czele stał Artagerses⁴⁰. Kadusiowie byli ludem pochodzenia irańskiego, zamieszkującym obszar położony między południowo-zachodnim wybrzeżem Morza Kaspijskiego a północną Medią⁴¹. W przekazach greckich określani są jako lud waleczny (ἄλκιμον)⁴² i bitny (πολεμικὸς)⁴³. Gdy w toku starcia pod Kunaksą Cyrus i jego elitarny korpus jazdy uderzyli na królewskie centrum, naprzeciw nim wyszedł właśnie oddział Artagersesa. To Artagerses, jak wspomniano, cisnął w Cyrusa swym oszczepem, najprawdopodobniej typu παλτόν, nie wyrządził mu jednak szkody. Chwilę później swoim παλτόν rzucił w Artagersesa Cyrus, trafił go

³⁶ Zob. Xen. *Kyr.* 8.3.13 (tytułowy Cyrus podczas parady w Babilonie ma na sobie χιτῶνα πορφυροῦν μεσόλευκον); Curt. 3.3.17 (w odniesieniu do stroju Dariusza III przed bitwą pod Issos: *purpureae tunicae medium album intextum erat*).

³⁷ Zob. Xen. *Anab.* 2.5.23; Xen. *Kyr.* 8.3.13; Curt. 3.3.19; Plut. *Art.* 26.2, 28.1; Plut. *Them.* 29.5-6; Arr. *Anab.* 3.25.3, 6.29.3.

³⁸ Zob. Plut. *Art.* 26.2, 28.1, gdzie mowa o takim nakryciu głowy w kontekście późniejszych lat panowania Artakserksesa.

³⁹ Xen. *Anab.* 1.8.26 (= Ktes. *Pers.* F21).

⁴⁰ Zob. Plut. *Art.* 9.1 (= Ktes. *Pers.* F19); Xen. *Anab.* 1.7.11, również 1.8.24; także M. Podrazik, *The King's Horsemen...*, s. 752-759, 762, 768.

⁴¹ Ogólnie na temat Kadusiów, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. M. Podrazik, *The King's Horsemen...*, s. 752-753.

⁴² Xen. *Kyr.* 5.2.25.

⁴³ Plut. *Art.* 24.1.

w szyję przy obojczyku i położył trupem. Pozostali członkowie oddziału Artagersesa wycofali się⁴⁴.

Oddział stanowiący konną gwardię przyboczną Wielkiego Króla poświadczony został także w bitwie pod Issos. Informuje o nim Kurcjusz, lokalizując go w pobliżu monarchy⁴⁵. W przypadku bitwy pod Gaugamelą, Plutarch⁴⁶ i Arrian⁴⁷ wspominają o oddziale określonym przez nich mianem βασιλική ἵλη, czyli oddziale królewskiej konnicy⁴⁸, stacjonującym w pobliżu Wielkiego Króla. Oddział ten należy najprawdopodobniej utożsamiać z korpusem konnej gwardii przybocznej monarchy.

W związku z bitwą pod Gaugamelą, Diodor⁴⁹ i Arrian⁵⁰ wspominają o oddziale znanym z grecka jako μηλοφόροι, czyli ‘noszący jabłka’, lokalizując go w pobliżu Wielkiego Króla. Arrian dodaje, że wchodzący w jego skład żołnierze byli Persami (μηλοφόροι Πέρσαι)⁵¹. Grecka nazwa tego oddziału, μηλοφόροι, czyli ‘noszący jabłka’, odnosi się do oku tyłców ich włócznie wykonanych ze złota i zdobionych na kształt jabłka (μήλον). Informuje o tym przywoływany przez Atenaiosa (II/III w. po Chr.) Herakleides z Kyme (fl. ok. 350 r. przed Chr.) w swoich *Persika*⁵², zachowanych jedynie we fragmentach. Podaje również, że tworzyli oni oddział złożony z tysiąca żołnierzy, wybieranych spośród 10 tys. tzw. nieśmiertelnych (ἀθάνατοι), opierając się na zasługach. Dodaje do tego, iż zarówno „nieśmiertelni”, jak i μηλοφόροι byli z pochodzenia Persami⁵³. „Nieśmiertelni”⁵⁴ i μηλοφόροι⁵⁵ pojawiają się w relacji Herodota w otoczeniu Kserksesa I w czasie jego wyprawy przeciwko Grecji europejskiej. Nie ulega wątpliwości, że tak jedni, jak i drudzy byli piechurami. Z relacji Herodota można wnioskować, że najbliżej Kserksesa maszerowali μηλοφόροι⁵⁶, stanowiący najprawdopodobniej oddział pieszej gwardii przybocznej monarchy. Skoro oddział ten był obecny przy Kserksesie I, a także przy Dariuszu III, można sądzić, że był również obecny przy Artakserksesie II, a co za tym idzie, uczestniczył w bitwie pod Kunaksą, stacjonując tam przy nim. Podobny wniosek można wyciągnąć w odniesieniu do

⁴⁴ Plut. *Art.* 9.1-4 (= Ktes. *Pers.* F19); Xen. *Anab.* 1.8.24-25; zob. również Plut. *Art.* 11.1 (= Ktes. *Pers.* F20), 10.1 (= BNJ 690 F17).

⁴⁵ Curt. 3.9.4: *delectorum equitum, assueta corporis custodia*.

⁴⁶ Plut. *Alex.* 33.3.

⁴⁷ Arr. *Anab.* 3.11.6.

⁴⁸ Odniesienie do znaczenia greckiego terminu ἵλη, zob. H.G. Liddell, R. Scott, *op. cit.*, s. 828 s.v. ἵλη.

⁴⁹ Diod. 17.59.2-3.

⁵⁰ Arr. *Anab.* 3.11.5, zob. również 3.13.1.

⁵¹ Arr. *Anab.* 3.11.5, 3.13.1.

⁵² Ath. 12.514b; zob. również Hdt. 7.41.

⁵³ Ath. 12.514b-c.

⁵⁴ Hdt. 7.83, zob. również 7.211, 7.215-219, 7.225, 8.113, 7.31, 7.41, 7.55; także Diod. 11.7.4, 11.8.4-5, 11.9.3.

⁵⁵ Hdt. 7.41.

⁵⁶ Hdt. 7.41.

„nieśmiertelnych”. Jak wspomniano, byli oni obecni w otoczeniu Kserksesa I. W przypadku Dariusza III, o 10 tys. „nieśmiertelnych” przed bitwą pod Issos informuje Kurcjusz⁵⁷. Z kolei Pauzaniusz (ok. 110-180 r. po Chr.) wspomina o Persach zwanych „nieśmiertelnymi” (Περσῶν ἀνδρας τῶν καλουμένων ἀθανάτων) w kontekście panowania Dariusza II (424/423-404 r. przed Chr.)⁵⁸, czyli ojca i poprzednika Artakserksesa II. Oddział ten musiał zatem istnieć także za panowania tego ostatniego i uczestniczyć w bitwie pod Kunaksą. Jako elitarny korpus perskiej piechoty stacjonował w bitwie najprawdopodobniej w centrum królewskiej armii.

Przywołane wyżej oddziały, czyli konna i piesza gwardia przyboczna monarchy oraz „nieśmiertelni”, nie były oczywiście jedynymi wojskami wchodzącymi w skład sił królewskich pod Kunaksą⁵⁹. Stanowiły one jednak, jak można sądzić, ich zasadniczy rdzeń.

Wydarzenia na centralnym odcinku frontu

Walki na centralnym odcinku frontu rozpoczęły się wraz z atakiem Cyrusa i jego elitarnego oddziału jazdy na królewskie centrum, gdzie wraz z towarzyszącymi mu siłami stacjonował Artakserkses. Naprzeciw atakującym wyszedł oddział na czele z Artagersem, czyli konna gwardia przyboczna monarchy. W wyniku starcia między tymi oddziałami z ręki Cyrusa zginął Artagerses, po czym pozostali członkowie jego korpusu wycofali się. Niedługo później, zgodnie z relacją Ksenofonta, idącego za Ktezaszem, Cyrus dostrzegł Wielkiego Króla i zwarty szyk żołnierzy (στῖφος) przy nim⁶⁰. Brak jednak informacji na temat tego, co to byli za żołnierze, którzy znajdowali się wówczas przy Wielkim Królu. Najprawdopodobniej byli to przede wszystkim *μηλοφόροι*, czyli piesza gwardia przyboczna monarchy, a zatem oddział złożony z tysiąca piechurów, z pochodzenia będących Persami.

Następnie doszło do bezpośredniej konfrontacji między Artakserksesem a Cyrusem, walczących jak wiadomo wierzchem. Można przypuszczać, że w międzyczasie rozegrała się także walka między siłami znajdującymi się w pobliżu monarchy a siłami towarzyszącymi Cyrusowi. Przekazy są mocno skondensowane (niestety nie zachowała się pełna relacja Ktezasza), i nie ujmuje dokładniej tego, co działo się wówczas na centralnym odcinku frontu, koncentrując się raczej na bezpośrednim starciu między achemenidzkiemi braćmi. Podczas tego starcia uderzenie Cyrusa wyprowadzone w Artakserksesa

⁵⁷ Curt. 3.3.13: *quos Persae Immortales vocant, ad decem milia*.

⁵⁸ Paus. 6.5.7.

⁵⁹ Więcej na temat innych wojsk królewskich pod Kunaksą, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. M. Podrazik, *Some Remarks...*, s. 25-44; *idem*, *Xenophon...*, s. 39-59; *idem*, *The King's Horsemen...*, s. 750-752, 757-758, 759-763, 768.

⁶⁰ Xen. *Anab.* 1.8.26 (= Ktes. *Pers.* F21): βασιλέα καὶ τὸ ἀμφ' ἐκείνον στῖφος; zob. również Plut. *Art.* 11.1 (= Ktes. *Pers.* F20); Plut. *Art.* 10.1 (= *BNJ* 690 F17).

przebiło jego pancerz i zadało mu ranę w obrębie klatki piersiowej, po czym monarcha spadł z konia na ziemię. Znajdujący się przy nim żołnierze (οἱ περὶ αὐτόν⁶¹), zwłaszcza jak można sądzić μηλοφόροι, zabezpieczyli jego pozycję, chroniąc go przed ewentualnymi dalszymi atakami ze strony przeciwnej. Możliwe, że w tym działaniu byli aktywni także członkowie oddziału Artagersesa, którzy, jak zaznaczono, wycofali się po śmierci tego ostatniego, co nie znaczy jednak, że polegli. W asyście świty ranny monarcha opuścił newralgiczne miejsce bitwy⁶² i, zgodnie z Ktezjaszem, przemieścił się na znajdujące się w pobliżu wzgórze (λόφος)⁶³. O obecności Wielkiego Króla na pobliskim wzgórzu można również wnioskować z relacji Ksenofonta, odnoszącej się do nieco późniejszych wydarzeń rozgrywających się pod Kunaksą⁶⁴. Wzgórze to było przypuszczalnie jednym z okolicznych tellów⁶⁵.

Idący za Pompejuszem Trogusem (I w. przed Chr./I w. po Chr.) Justynus (II/III w. po Chr.) podaje, że raniony przez Cyrusa Artakserkses opuścił newralgiczne miejsce bitwy konno⁶⁶. Zgodnie z przekazami Kurcjusza i Arriana, Dariusz III opuścił pole walki pod Issos na wierzchowcu, pozostawiając rydwan, na którym przystępował do bitwy⁶⁷. O dodatkowym wierzchowcu dla Artakserksesa w starciu pod Kunaksą (po tym jak poprzedni został ranny) informuje Deinon, przywoływany przez Plutarcha⁶⁸. Można z tego wnioskować, że także Artakserkses miał do dyspozycji na polu walki dodatkowego rumaka. Podobny wniosek nasuwa się w przypadku Cyrusa w tej bitwie⁶⁹. Rysuje się w związku z tym następujący przebieg zdarzeń na centralnym odcinku frontu pod Kunaksą: po tym jak monarcha został przez uderzenie Cyrusa strącony z konia na ziemię, jego świta (najprawdopodobniej μηλοφόροι), zabezpieczyła jego pozycję; w międzyczasie podstawiono mu dodatkowego wierzchowca, na którym opuścił newralgiczne miejsce bitwy, przemieszczając się na pobliskie wzgórze. Działo się to przypuszczalnie w asyście jego konnej gwardii przybocznej, czyli członków oddziału nieżyjącego już Artagersesa, a być może również części μηλοφόροι, przy czym ci ostatni jako piechurzy mieliby zapewne trudności z dotrzymaniem tempa konnym. Tak czy inaczej, akcja polegająca na ewakuacji Wielkiego Króla z newralgicznego miejsca bitwy zakończyła się powodzeniem.

⁶¹ Plut. *Art.* 11.2 (= Ktes. *Pers.* F20); Diod. 14.23.6; zob. również Just. 5.11.9; Oros. 2.18.2.

⁶² Plut. *Art.* 11.2 (= Ktes. *Pers.* F20); Diod. 14.23.6; zob. również Xen. *Anab.* 1.8.26-27 (= Ktes. *Pers.* F21); Just. 5.11.8-9; Oros. 2.18.2. Por. Plut. *Art.* 10.1-3 (= *BNJ* 690 F17).

⁶³ Plut. *Art.* 11.2 (= Ktes. *Pers.* F20).

⁶⁴ Xen. *Anab.* 1.10.12-14.

⁶⁵ *The Landmark Xenophon's...*, s. 47 przyp. 1.10.12a.

⁶⁶ Just. 5.11.8-9; zob. również Oros. 2.18.2.

⁶⁷ Curt. 3.11.1, 3.11.26, 4.1.1-2; Arr. *Anab.* 2.11.4-6, 2.12.5.

⁶⁸ Plut. *Art.* 10.1 (= *BNJ* 690 F17).

⁶⁹ Plut. *Art.* 11.3-5 (= Ktes. *Pers.* F20).

Po przeniesieniu się Artakserksesa i części jego sił na pobliskie wzgórze, monarcha pozostał tam mniej więcej do czasu zapadnięcia zmroku⁷⁰. Tam najprawdopodobniej jego rana została opatrzona przez Ktezjasza, jego nadwornego lekarza. O tym, że Ktezjasz zajął się raną Artakserksesa informuje powołujący się na niego Ksenofont⁷¹. Tymczasem walki między wojskami Artakserksesa a wojskami Cyrusa trwały nadal. Można sądzić, że część walk przeniosła się w okolice wzgórza, na którym znajdował się Wielki Król i towarzyszące mu siły.

W międzyczasie, w trwającym zamieszaniu bitewnym zginął Cyrus trafiony oszczepem w skroń przez Persa imieniem Mithridates, jednego z żołnierzy armii królewskiej⁷². Dla irańskich wojsk Cyrusa było oczywiste, że wraz ze śmiercią pretendenta do tronu bitwa dobiegła końca. Oddziały poległego Cyrusa, prowadzone przez Ariaiosa, jednego z jego dowódców (ὑπαρχος), zostały przez siły królewskie wyparte z pola walki, a jego obóz złupiony. Na polu bitwy pozostały tylko oddziały greckie Cyrusa, walczące na innym odcinku frontu i nieświadome jego śmierci. Gdy przebywający na wzgórzu Artakserkses dowiedział się o zgonie brata, udał się wraz ze świtą do jego zwłok. Następnie głowa i prawa ręka Cyrusa zostały odcięte, zgodnie z jedną z wersji przez samego Artakserksesa, zgodnie z inną przez członka jego świty⁷³. Niedługo po tym Wielki Król i jego siły opuścili pole bitwy, która tym samym dobiegła końca.

Podsumowanie i zakończenie

Podsumowując rozważania zawarte w niniejszym artykule, można stwierdzić, że Wielki Król w bitwie pod Kunaksą zajmował pozycję w centrum swojej armii, zgodnie z perskim zwyczajem wojskowym. Przystąpił do bitwy jako opancerzony kawalerzysta, dzierżąc najprawdopodobniej dwa oszczepy typu παλτών, z których jeden mógł służyć do miotania, a drugi do walki w zwarciu. Miał na sobie albo pancerz zbrojnikowy (łuskowy bądź płytkowy), albo pancerz lniany, okryty jak można sądzić chitonem/kaftanem w kolorze purpury (gr. πορφύρα, łac. *purpura*), przetykanym na środku białym pionowym pasem. Na głowie zaś nakrycie znane z grecka jako τιάρα ὀρθή, czyli tiara noszona w pionie. Zarówno ów chiton/kaftan, jak i τιάρα ὀρθή stanowiły atrybuty królewskie.

⁷⁰ Plut. *Art.* 11.2 (= Ktes. *Pers.* F20), 12.1-13.1 (= Ktes. *Pers.* F20); zob. również Xen. *Anab.* 1.10.12-15.

⁷¹ Xen. *Anab.* 1.8.26 (= Ktes. *Pers.* F21).

⁷² Więcej na ten temat, wraz z odniesieniami do dalszej literatury, zob. M. Podrazik, *Some Remarks...*, s. 35-39, 43-44.

⁷³ Zob. Ktes. *Pers.* F16 (64, 66); Plut. *Art.* 13.2 (= Ktes. *Pers.* F20), 17.1 (= Ktes. *Pers.* F26); Xen. *Anab.* 1.10.1, 3.1.17.

Przy Wielkim Królu pod Kunaksą stacjonował oddział jego konnej gwardii przybocznej, złożony z Kadusiów, na czele z Artagersesem, jak również oddział jego pieszej gwardii przybocznej, znany z grecka jako *μηλοφόροι*, czyli ‘noszący jabłka’, złożony najprawdopodobniej z tysiąca Persów. W centrum sił królewskich należy także uwzględnić 10 tys. piechurów znanych z grecka jako „nieśmiertelni” (*ἄθάνatoi*). Wojska te można postrzegać jako zasadniczy rdzeń armii królewskiej. Można również sądzić, że siły Artakserksesa pod Kunaksą charakteryzowały się chitonami/kaftanami w kolorze białym, w odróżnieniu od tych w kolorze karmazynu (*φοῖνιξ*), którymi odznaczały się siły Cyrusa.

W wyniku bezpośredniego starcia między Wielkim Królem a Cyrusem, trafiony i ranny monarcha spadł ze swego konia na ziemię. Jego pozycja została następnie zabezpieczona, najpewniej przez żołnierzy jego gwardii przybocznej – pieszej (*μηλοφόροι*), a zapewne także konnej (oddział Artagersesa). Na podstawionym mu dodatkowym wierzchowcu, najprawdopodobniej w asyście gwardii przybocznej, zwłaszcza konnej (oddział Artagersesa), Wielki Król opuścił newralgiczne miejsce bitwy, przemieszczając się na pobliskie wzgórze. Można sądzić, że część walk przeniosła się wówczas w okolice tego właśnie wzgórza. Śmieć Cyrusa w toku trwających walk zakończyła bitwę, dając zwycięstwo Artakserksesowi i jego siłom.

Obecność Artakserksesa w starciu pod Kunaksą to pierwszy przykład bezpośredniego udziału achemenidzkiego Wielkiego Króla w bitwie, który może zostać poddany dokładniejszej analizie źródłowej. Do podobnej sytuacji doszło dopiero w czasach Dariusza III i konfrontacji pod Issos i Gaugamelą.

Bibliografia

- Bittner S., *Tracht und Bewaffnung des persischen Heeres zur Zeit der Achaimeniden*, München 1987.
- Brennan S., *Introduction*, [w:] *The Landmark Xenophon's Anabasis. A New Translation by David Thomas with Maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index*, red. S. Brennan, D. Thomas, New York 2021, s. xiii-xlix.
- Brennan S., *Xenophon's Anabasis: A Socratic History*, Edinburgh 2022.
- Cawkwell G., *When, How and Why did Xenophon Write the Anabasis*, [w:] *The Long March: Xenophon and the Ten Thousand*, red. R. Lane Fox, New Haven-London 2004, s. 47-67.
- Develin R., *Introduction*, [w:] Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, trans. by J.C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta 1994, s. 1-11.
- Dillery J., *Introduction*, [w:] Xenophon, *Anabasis*, with an English Translation by C.L. Brownson, revised by J. Dillery, Cambridge, Massachusetts-London 2001, s. 1-37.
- Głogowski P., *Cyrus the Younger and his Persians: The Dynamics of Power*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2020, 60, s. 165-191.
- Głogowski P., *Wyprawa Cyrusa i odwrót dziesięciu tysięcy w przekazie Diodora (14.19-31; 37.1-4): przekład i komentarz*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2018, 28 (1), s. 5-32 [DOI: 10.14746/sppgl.2018.XXVIII.1.1].

- Head D., *The Achaemenid Persian Army*, Stockport 1992.
- Lee J.W.I., *A Greek Army on the March. Soldiers and Survival in Xenophon's Anabasis*, Cambridge 2007.
- Lee J.W.I., *Cyrus the Younger and Artaxerxes II, 401 BC: An Achaemenid Civil War Reconsidered*, [w:] *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East: In the Crucible of Empire*, red. J.J. Collins and J.G. Manning, Leiden-Boston 2016, s. 103-121.
- Lendle O., *Kommentar zur Xenophons Anabasis (Bücher 1-7)*, Darmstadt 1995.
- Liddell H.G., Scott R., *A Greek-English Lexicon*, compiled by H.G. Liddell and R. Scott revised and augmented throughout by Sir H.S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars, with a revised supplement, Oxford 1996.
- Manning S., *Armed Force in the Teispid-Achaemenid Empire. Past Approaches, Future Prospects*, Stuttgart 2021.
- Olbrycht M.J., *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004.
- Olbrycht M.J., *Konnica Wielkiego Króla. Uwagi na temat taktyki jazdy irańskiej w epoce Achemenidów*, [w:] *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, red. R. Kulesza, M. Stępień, E. Szabat, M. Daszuta, Warszawa 2013, s. 50-59.
- Podrazik M., *Cyrus Młodszy i Hellenowie. Irańsko-greckie relacje polityczno-militarne w latach 408-404 przed Chr.*, Oświęcim 2018.
- Podrazik M., *Cyrus Młodszy, Tissafernes i miasta jońskie, 403-402 r. przed Chr.*, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis” 2019, 4, s. 6-20.
- Podrazik M., *Lojalność i zdrada dowódców oraz dostojników w imperium Achemenidów za panowania Wielkiego Króla Artakserksesa II*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, 12, s. 37-52.
- Podrazik M., *Rebellions against the Great King in the Achaemenid Empire: Some Remarks*, „Anabasis. Studia Classica et Orientalia” 2017, 8, s. 277-291.
- Podrazik M., *Some Remarks on the Battle of Cunaxa (401 BC)*, „Res Historica” 2022, 53, s. 25-44 [DOI:10.17951/rh.2022.53.25-44].
- Podrazik M., *The King's Horsemen in the Battle of Cunaxa*, „Mnemosyne” 2023, 76 (5), s. 749-768 [DOI:10.1163/1568525X-BJA10138].
- Podrazik M., *Xenophon on the Achaemenid gerrhophoroi*, „Anabasis. Studia Classica et Orientalia” 2022, 11, s. 39-59.
- Proc B., *Komentarz*, [w:] Plutarch z Cheronei, *Żywot Artakserksesa*, wstęp, tekst grecki, przekł., komentarz B. Proc, Lublin 2019, s. 93-532.
- Proc B., *Wstęp*, [w:] Plutarch z Cheronei, *Żywot Artakserksesa*, wstęp, tekst grecki, przekł., komentarz B. Proc, Lublin 2019, s. 9-44.
- Rop J., *The Outbreak of the Rebellion of Cyrus the Younger*, „Greek, Roman, and Byzantine Studies” 2019, 59, s. 57-85.
- Schmidt E.F., *Persepolis II: Contents of the Treasury and Other Discoveries*, Chicago 1957.
- Sekunda N., *The Persian Army 560-330 BC*, London 1992.
- Stylianou P.J., *One Anabasis or Two?*, [w:] *The Long March: Xenophon and the Ten Thousand*, red. R. Lane Fox, New Haven-London 2004, s. 68-96.
- The Landmark Xenophon's Anabasis. A New Translation by David Thomas with Maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index*, red. S. Brennan, D. Thomas, New York 2021.
- Thomas D., *Appendix L: The Battle of Cunaxa*, [w:] *The Landmark Xenophon's Anabasis. A New Translation by David Thomas with Maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index*, red. S. Brennan, D. Thomas, New York 2021, s. 359-365.
- Thomas D., *Appendix M: Other Ancient Sources on the Ten Thousand*, [w:] *The Landmark Xenophon's Anabasis. A New Translation by David Thomas with Maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index*, red. S. Brennan, D. Thomas, New York 2021, s. 366-374.

- Thomas D., *Appendix W: Brief Biographies of Selected Characters in Anabasis*, [w:] *The Landmark Xenophon's Anabasis. A New Translation by David Thomas with Maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index*, red. S. Brennan, D. Thomas, New York 2021, s. 453-486.
- Tuplin C., *All the King's Horse: in Search of Achaemenid Persian Cavalry*, [w:] *New Perspectives on Ancient Warfare*, red. G.G. Fagan, M. Trundle, Leiden-Boston 2010, s. 101-182.
- Wójcikowski R.S., *Kawaleria perska w okresie wczesnosasanidzkim. Aspekty społeczne i militarne. Tom I: Konnica w Iranie przed Sasanidami, Kampanie sasanidzkie*, Oświęcim 2014.
- Wójcikowski R.S., *Konnica irańska w okresie późnoachemenidzkim*, [w:] „*Hortus Historiae*”. *Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, red. E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2010, s. 123-134.

WIELKI KRÓL W BITWIE POD KUNAKSĄ (401 R. PRZED CHR.) W ŚWIELE ŹRÓDEŁ KLASYCZNYCH

S t r e s z c z e n i e

W bitwie pod Kunaksą, stoczonej w 401 r. przed Chr. nieopodal Babilonu, starły się wojska Wielkiego Króla Artakserksesa II (404-359 r. przed Chr.) i jego młodszego brata Cyrusa, znanego jako Cyrus Młodszy, sprawującego władzę w Anatolii. Zwycięstwo odniósł w niej wojska Artakserksesa, utrwalaając jego panowanie w imperium Achemenidów. Niniejszy artykuł skupia się na Wielkim Królu w tej bitwie oraz siłach znajdujących się przy nim. Analizuje również wydarzenia rozgrywające się na centralnym odcinku frontu, z udziałem monarchy i towarzyszących mu sił.

Słowa kluczowe: bitwa pod Kunaksą, Wielki Król Artakserkses II, uzbrojenie, wojska, walka

THE GREAT KING IN THE BATTLE OF CUNAXA (401 BC) IN THE LIGHT OF CLASSICAL SOURCES

S u m m a r y

In the battle of Cunaxa, fought in 401 BC near Babylon, clashed the forces of the Great King Artaxerxes II (404-359 BC) and his younger brother Cyrus, known as Cyrus the Younger, who exercised power in Anatolia. The victory was won by Artaxerxes' forces, consolidating his rule in the Achaemenid Empire. The present article focuses on the Great King in this battle and the forces stationing close to him. The events taking place on the central frontline, involving the Great King and his accompanying forces are analyzed as well.

Keywords: battle of Cunaxa, Great King Artaxerxes II, armament, forces, fight